

Inleiding

Het retabel keert terug naar huis

In het najaar van 1873 beslist het Antwerpse Museum voor Oudheden om van de Abdij van Averbode een 16de-eeuwse retabel met de *Bewening van Christus* aan te kopen. Daar trekt het museum 3.500 franken voor uit, te betalen in 3 schijven. Na een bezoek van de museumdelegatie aan de Abdij is de verkoop in 1874 een feit en wordt het Retabel naar Antwerpen getransporteerd. Vanaf dan staat het retabel bekend als 'Het Retabel van Averbode'.

150 jaar later

Een museumdelegatie begeeft zich in het najaar van 2022 naar de Abdij van Averbode om de terugkeer van het retabel te onderzoeken. In november 2023 is de bruikleen een feit en wordt het Retabel naar Averbode getransporteerd.

500 jaar geleden

Het retabel wordt een eerste keer, vanuit Antwerpen, verscheept naar Averbode. In 1514 wordt het door de abt aangekocht bij Jacob van Cothem. Deze beeldsnijder, die zijn atelier in de Antwerpse Kammenstraat heeft, werkt ook als handelaar van retabels.

Beschrijving van het retabel

Betekenis

Een retabel werd meestal aan de achterkant van een altaar geplaatst. Zo werd de aandacht van de gelovige gericht op dat altaar én werd het evangelie didactisch getoond. Op retabels vind je namelijk altijd hout gesneden beeldjes die Bijbelverhalen verbeelden. Meestal waren ze ook beschilderd en verguld, wat alles kleurig en feestelijk maakte.

In de vijftiende en de zestiende eeuw waren steden zoals Antwerpen, Brussel, Mechelen gekend voor hun retabels en werden ze naar heel Europa geëxporteerd. Ze waren bestemd voor kloosters, gilden, broederschappen en rijke particulieren. Het waren luxeproducten waarrond een zeer winstgevende kunsthandel bestond.

Het Retabel van Averbode is relatief klein. Het gaat om een 'tabula parva', een kleine altaartafel. Het bestaat uit een gebeeldhouwd middengedeelte en wordt geflankeerd door twee geschilderde zijluiken. Het geheel rust op een geschilderd onderstel, de zogenaamde predella.

Middendeel

Het gebeeldhouwde middendeel toont de *Bewening van Christus*. Centraal ligt de gestorven Christus, omringd door zijn naasten. Achteraan, onder het gotische snijwerk, zien we de contouren van Jeruzalem. Het levenloze lichaam van Jezus ligt uitgestrekt op een lijkwade die door de apostel Johannes voorzichtig opgetild wordt. De linkerhand van Jezus wordt

vastgehouden door Maria Salomé (halfzuster van Maria) die een elegant hoofddekseel draagt. Tussen Johannes en Maria Salomé staat Maria, de moeder van Jezus, smartelijk gebogen en met gevouwen handen. Links en rechts van deze groep staan telkens twee rouwende figuren, een frontaal en een in profiel. Rechts staat de fraai aangeklede Maria Magdalena met een geopende zalfbus in de hand.

Opvallend is de beschadiging aan het aangezicht van één van de figuren en het ontbreken van Maria Salomé's linkerhand. We tasten in het duister wanneer en hoe deze beschadiging zich heeft voorgedaan. Maar ze was begin 20ste eeuw al op deze manier beschreven.

Het kleine gebeeldhouwde tafereel helemaal bovenaan toont Christus in het voorgeborchte van de hel. Vooral Adam en Eva vallen op. Ze ontmoeten er Christus die na zijn kruisdood zou zijn afgedaald naar de onderwereld om hen en alle rechtvaardigen te bevrijden en ze mee te nemen naar de hemel.

Zijluiken

In geopende stand zie je op de zijluiken links-voor *de Kruisiging* en rechts-voor *de Verrijzenis* van Christus. Als het retabel gesloten is, ziet men links een *Ecce Homo*-toneel en rechts een *ontmoeting van Jezus en Veronica*. De schilder van de luiken is niet bekend, hij of zij behoort stijlkritisch tot de zogenaamde Antwerpse maniëristen, laat 15de, begin 16de eeuw.

Daar zien we zowel de Vlaamse primitieven als renaissance-elementen: levendige kleurrijke tafereelen met de elegant uitgebeelde personages, opvallende (architecturale) achtergronden.

Predella

De predella is waarschijnlijk van een andere hand dan die van de geschilderde zijluiken. Ze stelt drie allegorische vrouwenfiguren voor: Geloof, Hoop en Liefde.

Links hiervan: de geknielde portierbroeder Nicolaas Huybs en rechts: het heraldisch wapen van abt Gerard vander Scaeft (abt van 1501-1531). Uit een banderol met een Latijnse tekst naast de portier leren we dat deze broeder het retabel financierde dankzij de opbrengst van zijn bijenteelt.

Merktkens

Wie goed kijkt, kan op het retabel tekens vinden die verwijzen naar waar het werd gemaakt en door wie.

Op vier verschillende plaatsen op het retabel zie je het handjeskeurmerk: twee open handjes van Antwerpen. Dat is alvast een bewijs dat het retabel in de havenstad is gemaakt.

Een ander gegraveerd merkteken verwijst mogelijk naar de houthandelaar of dient als keurteken voor het hout.

Je vindt ze op de rugzijde van de kist en aan de binnenkant van de rechterzijwand. Het retabel heeft verschillende tekens die verwijzen naar de productieplaats en naar de vervaardiger.

Een ander gegraveerd merkteken (het gutsmerk) verwijst mogelijk naar de houthandelaar of dient als keurteken voor het hout. Ze bevinden zich op de rugzijde van de kist en aan de binnenkant van de rechterzijwand.

Een ‘totaalkunstwerk’

Het eikenhouten retabel is het resultaat van echt teamwerk: in totaal waren er 5 ambachtslieden nodig om het te maken.

- De *schrijnwerker* maakte de kist waarin het beeldhouwwerk paste.
- De *beeldsnijder* maakte het gebeeldhouwde deel. Mogelijk was dit Jacob van Cothem zelf.
- De *metseisnijder* maakte het speciale houtsnijwerk aan de bak, zoals de arcades en andere architecturale versieringen.
- De *stoffeerder of schilder* zorgde voor de taferelen op de luiken. De vergulder voor het versieren van de beeldjes met goudblad.
- De *prenter* tenslotte zorgde voor de waarmeding of het aanbrengen van de keurmerken.

Hoeveel kostte een retabel?

We weten uit het abdijsarchieff dat de Abdij van Averbode in 1514 in totaal 37 rijns gulden betaalde voor de aankoop van het retabel en nog eens 20 stuivers voor de verscheping ervan naar de abdij.

Het is altijd moeilijk om de waarde van toen om te rekenen naar die van vandaag. De prijs van een retabel zou – afhankelijk van de grootte dus - begin 16de eeuw overeen gekomen zijn met die van een koggeschip.

Bij de aankoop van het retabel door het Antwerpse Museum voor Oudheden, in 1874, werd een bedrag van 3.500 franken betaald.

Een topstuk: waarom is het zo bijzonder?

Het Retabel van Averbode werd in 2015 opgenomen in de [Vlaamse Topstukkenlijst](#). Het wordt door de Vlaamse Gemeenschap als zeldzaam en onmisbaar worden beschouwd.

Voor het Retabel van Averbode betekent dit dat er zich weinig gelijksoortige in Vlaanderen bevinden. Dergelijke Antwerpse retabels werden in de 15e en 16e eeuw weliswaar naar heel Europa uitgevoerd, maar in Noordwest-Europa hebben veel retabels de beeldenstorm van de 16e eeuw niet overleefd.

Het retabel is *onmisbaar* voor Vlaanderen omdat het een bijzondere waarde heeft voor het collectieve geheugen: we weten er bijzonder veel over. Het is ook een belangrijke schakel in de kunstproductie van Vlaamse en Antwerpse retabels en andere kunstvormen.

En als prachtig voorbeeld van laatmiddeleeuws Antwerps beeldhouw- en schilderwerk leert het retabel van Averbode ons veel over retabelkunst zelf en heeft het dus ook een ijkwaarde.

Tot slot heeft ook een bijzonder artistieke waarde: de compositie van het beeldhouwwerk wordt omschreven als meesterlijk. In de literatuur wordt het retabel al vroeg omschreven als een 'parel van de laat-gotische Antwerpse beeldhouwkunst'. En het retabel mag als geheel dan wel relatief klein zijn, het centrale gebeeldhouwde deel is heel groot.

Zorg Voor een Topstuk

Het beheer in een niet-museale ruimte

De voorbereiding bij de presentatie van een object in een niet-museale organisatie kost tijd. De risicofactoren werden samen met Behoud en Beheer stad Antwerpen, de bruikleennemer, de Topstukkenraad Vlaanderen, collectie-eigenaar MAS en externe partners intensief en kritisch overlopen.

Het object is erg kwetsbaar. Een passieve klimaatvitriene beschermt het Topstuk tegen stof, licht, ongedierte, diefstal, vandalisme en klimaatschommelingen. Speciale meters zorgen ervoor dat de waarden in de vitrine 'in real time' kunnen opgevolgd worden en in te grijpen indien nodig.

Terug naar huis: een langdurige bruikleen

Het MAS zet in op connectie: het maakt de banden tussen mensen en hun erfgoed uit uiteenlopende denk- en leefwerelden zichtbaar. De betrokkenheid van relevante gemeenschappen en partners is dus zeer belangrijk. Voor het MAS is het daarom belangrijk om het Retabel van Averbode te tonen op de plek waarvoor het gemaakt is. Door het daar opnieuw te tonen versterkt het MAS de betekenis van dit belangrijke kunst- en cultuurhistorische erfgoed en kan het publiek er blijvend van genieten.

Detail van de predella

Vlaamse meesters op hun plek

De terugkeer van het retabel van Averbode wordt mogelijk gemaakt dankzij de financiële medewerking van het project *Vlaamse meesters op hun plek* van Toerisme Vlaanderen en OKV. Dat project beoogt een presentatie van Vlaams openbaar kunstbezit op zijn oorspronkelijke plek.

In Vlaanderen vind je nog tientallen schilderijen, beelden, retabels en andere werken op de plek waarvoor ze ooit gemaakt zijn, of waar ze zich vaak al eeuwen bevinden. Soms in onze vermaarde kunststeden, soms in minder bekende maar even mooie stadjes en dorpen. Vroeger bleven ze vaak wat onder de radar, maar nu zijn ze in kaart gebracht – letterlijk.

Projectrealisatie

- **Abdij van Averbode:** Abt Marc Fierens, archivaris Herman Janssens
- **Projectteam Stad Antwerpen:** Tommy Andries, Marina Christiaens, Vera De Boeck, Ann Op de Beeck, i.s.m. het MAS-team en de dienst Behoud & Beheer van de Stad Antwerpen
- **Vitrine:** Solutions
- **Kunsttransport:** Hizkia
- **Klimaatmonitoring:** klimaatteam Behoud en Beheer Stad Antwerpen (softwaretoepassing Charp)
- **Retabel monitoring:** ChromArt en restauratorenteam Behoud en Beheer
- **In samenwerking met:** de administratie Cultuur, Jeugd en Media / Topstukkenraad van de Vlaamse Gemeenschap
- **Met de steun van:** Vlaamse meesters op hun plek (Toerisme Vlaanderen en OKV)